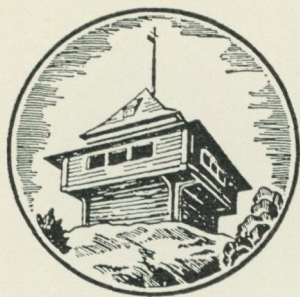

**NORDISKA MUSEETS OCH
SKANSENS ÅRSBOK 1951**

FATABUREN

NORDISKA MUSEETS OCH

SKANSENS ÅRSBOK

1951

Redaktion:

ANDREAS LINDBLOM · GÖSTA BERG · ERIK ANDRÉN

Redaktör: Erik Andrén

Omslagsbilden visar en detalj ur en målning av den lilla idylliska 1700-talsgården Svindersvik i Nacka, som nyligen kommit i Nordiska museets ägo och som utförligt behandlas i denna årsbok. Målningen är signerad av Carl Petter Hilleström 1784 och tillhör Nordiska museet, inv.-nr 217,359.

---

*Tryckt hos Tryckeri Aktiebolaget Thule, Stockholm 1951
Djuptrycksplanscher från Nordisk Rotogravyr*

SLÄKTEN GRILLS VAPENPORSLIN

av Bo Lagercrantz

Begreppet äkta porslin har alltjämt en magisk klang i många öron, trots att det för länge sedan överlevt sig själv. Numera tillverkas även de enklaste vardagsserviser av porslin. Vare sig de är gjorda av fältspatporslin, benporslin eller flintporslin, är de alla lika "äkta". Var och en av dessa huvudkvaliteter har sina företräden, och ingen av dem bör anses vara överlägsen de två andra.

Men under 1700-talet var talet om äkta eller oäkta vara i hög grad aktuellt — nota bene i de exklusiva samhällsskikt, där man upphört att äta på trä eller tenn. Porslinets genombrott på matbordet var då endast påbörjat, och under större delen av seklet var fajansen det vanligaste keramiska materialet.

Fajanstillverkningen hade länge inriktats på att efterbilda det beundrade s. k. ostindiska porslinet, som till övervägande delen kom från Kina. 1600- och 1700-talsfajansernas höga estetiska kvaliteter till trots var denna tävlan dömd att misslyckas. Det spröda fajansgodset kan aldrig mäta sig i hållfasthet med det sintrade porslinet. Och porslinets glashårda, glänsande och genomskinliga glasyrer ger helt andra estetiska möjligheter än de mjukt gräddvita fajansglasyrerna. Vid jämförelsen framstod fajansen som en oäkta imitation. Den saken slogs fast, när kvacksalvare i branschen utgav sina fajansprodukter för att vara porslin. Sådant var icke ens främmande för Rörstrands grundare, den äventyrlige Johan Wulff.

Några tallrikar i Gustav II Adolfs berömda konstkåp i Uppsala är de första syalorna som bebådar den ostindiska importen. De vilar sida vid sida med bitar av enhörningshorn och andra av

barockens högst skattade kuriositeter från naturens och konstens riken. Större omfattning fick införseln först mot 1600-talets slut, men alltjämt var den i första hand inriktad på att tillfredsställa hovets behov. John Böttiger har genom sina forskningar i Drottningholms historia belyst Hedvig Eleonoras samlarverksamhet. Den för sin sparsamhet beryktade riksänkedrottningen tycks ha varit besatt av en formlig porslinsfeber. På Drottningholm hopades väldiga kvantiteter delftfajanser och ostindiskt porslin. Läger man därtill de än större samlingarna på Ulriksdal, torde hennes kollektion av ostindiskt 1600-talsporslin ha få motsvarigheter i modern tid.

Men den omfattade trots sitt omfång övervägande prydnadsvaror. Hedvig Eleonoras bord måste ha dukats med silver omväxlande med fajans. Till vardagsbruk användes sannolikt de tennserviser av vilka många pjäser finns bevarade. Det kungliga exemplet visar hur länge man levde kvar i det gamla, då det gällde bordsvanorna. Men ett snabbt omslag stod för dörren. När den stora ofreden följdes av frihetstiden, kom den ostindiska importen i gång på allvar för Sveriges del, just när den internationellt sett var på väg in i en ny och effektivare utvecklingsfas. Utlänningarnas — särskilt engelsmännens och holländarnas — rika erfarenheter på området hade börjat resultera i att deras välorganiserade faktorer ute i Kanton kunde leverera hela serviser på beställning. Man insåg att det tekniskt överlägsna porslinet kom ännu mera till sin rätt, då det gällde bruksvaror än prydnadsding. Medan man tidigare oförbehållsamt hade tjusats av de kinesiska varornas exotiska charm, började man samtidigt uppföra kineserna att anpassa exportvarorna efter de västerländska stilidealerna.

Holländarna hade redan under 1600-talet bedrivit en intensiv försäljning av ostindiska varor i Europa, samtidigt som deras manufakturer i Delft dominerade fajansmarknaden. Bland Hedvig Eleonoras porslinsleverantörer märks också två i Stockholm verksamma holländare — Jan Adrianz och Abraham Grill. Här möter man för första gången i dylikt sammanhang en medlem av den grillska släkten. Från denna tid och 120 år framåt illustrerar

Bild 1. Tekanna av delftfajans är daterad 1692 och möjligen beställd av en av de svenska Grillarna. Den har lånat både funktion, form och dekor från Kina. Vapnet varmed tranan här förekommer i allians har ej kunnat identifieras. Tillhör ryttmästare Andreas Grill, Stockholm.

också grillarnas eget porslin det exklusiva österländska servisgodsets roll i det svenska samhället.

Föregångare till de kommande vapenserviserna är två fajanspjäser, som möjligen tillhört Abraham Grill d. ä. (1674—1725). I all sin enkelhet är de i hög grad betecknande för den ställning fajansen intog under 1600-talets slut. Äldst är en s. k. Buckelplatte, som är daterad 1688. Det är ett vitglaserat fat med upphöjd, vapen prydd mitt, som till formen återgår på samtida tennfat. Trots sin grova enkelhet var denna pjäs säkerligen en dyrbarhet för sin tid, då träet dominerade matbordet och tennet var lyx. Flera fat av denna typ stammar från Winterthur i Schweiz, men med största sannolikhet tillverkades genren även i Holland. Och det är väl närmast därifrån — genom de holländska Grillarnas förmedling — som detta exemplar bör ha kommit hit.

Fyra år yngre är en tekanna, bild 1, som på båda sidor bär den grillska tranan i allians med ett annat vapen. Här är situationen en helt annan. Det något äldre och rent europeiska fatet har efterträtts av en pjäs, som har lånat både funktion, form och dekor från Kina. Tedrickandet hade redan nått den holländska borgerligheten, och man var i Delft sedan lång tid i full färd med att efterbilda det kinesiska porslinet.

Kannen är därvidlag en högst egendomlig hybrid. Den karaktistiska sexkantiga formen och det höga handtaget har den lånat från det oglaserade kinesiska lergods, som går under namnet buccaro. Men glasyren med dess fåglar och blommor målade i koboltblått efterbildar uppenbarligen porslinets dekorer. Tyvärr har icke det andra vapnet kunnat identifieras. Man vet därför ej om beställaren var en av de svenska Grillarna eller någon av deras holländska fränder.

Abraham Grills verksamhet i övrigt vid sidan av hans leveranser till hovet är tyvärr icke närmare känd, liksom ej heller omfattningen av det grillska handelshusets ostindiska import under 1700-talets första decennier. Men när sonen Claes Grill (1705—1767) vid seklets mitt vid sidan av sin omfattande bruksrörelse inträdde som en av det svenska Ostindiska kompaniets huvudintressenter, innebar detta sannolikt endast en intensifiering av en av firmans hävdvunna verksamhetsgrenar.

Det skedde just vid den tidpunkt då kompaniet definitivt kom i svenska händer efter att tidigare ha dominerats av de engelska intressenterna. Då stod också dess lyckosammaste period för dörren. År 1746 blev Claes Grills broder Abraham d. y. en av dess direktörer. Man kan förutsätta att det skedde på Claes' tillskyndan och att anledningen till att Abraham inträdde i direktionen före den mäktiga brodern var den att han var bosatt i Göteborg. Claes Grill tillhörde direktionen från 1753 till sin död 1767. De bägge bröderna efterträddes av halvbrodern Johan Abraham samt av Abrahams son Jean Abraham, vilka båda avled på 1790-talet. En femte försvarare av släktens intressen i Ostindiska kompaniets direktion blev slutligen Gustaf Tham, som var måg till Abraham Grill d. y. Redan omkring 1790 började kompaniets tillbakagång göra sig märkbar. Just under dess storhetstid tycks släktens inflytande ha varit som störst.

Det är icke förvånande att den ostindiska importen i så hög grad kom att präglä även deras egna hem. Alltjämt är en stor del av dessa skatter bevarade i ättlingarnas ägo. På det gamla östgöta-bruket Godegård finns bland mycket annat även en ostindisk salong med kinesiska perspektivmålningar och intressanta bambumöbler samt en halvmeterhög trana av kinesiskt porslin. Den får varje sommar en färsk gräshoppa i näbben i enlighet med den grillska heraldiken. På Godegård liksom hos många andra nu levande släktmedlemmar förvaras vidare ett stort antal spegel-målningar, lackarbetade byråar och lackaskar samt sist men icke minst väldiga mängder kompaniporslin.

Något över 300 svenska vapenserviser av ostindiskt porslin är kända. Av dessa prydes icke mindre än sex av den grillska gräshoppssätande tranan. Det är en imponerande siffra, om man betänker att endast ett fåtal bland de övriga servisutrustade släkterna når upp till mera än två à tre. Till yttermera visso ingår även i grillporslinet två monogramserviser. Det är emellertid icke endast antalet, som gör de nämnda serviserna märkliga. Tre av dem omfattar alltjämt över 250 pjäser och en fjärde över 100, medan vanligen blott ett fåtal tallrikar och koppar återstår av de övriga servisernas ursprungliga ensembler.

Av den äldsta och största grillservisen finns fortfarande om-

kring 325 pjäser bevarade. Ursprungligen bör den givetvis ha innehållit ännu mera: minst sex dussin flata tallrikar, tre dussin sopptallrikar samt sex dussin desserttallrikar, ett fyrtiotal fat, fyra à fem soppterriner, ett par väldiga bålar, porslinsskaftade knivar, karotter, puddingformar, såssnipor, kannor och saltkar samt slutligen omfångsrika te- och kaffeserviser. Typrikedomen var snarast större än i 1800-talets rikast differentierade serviser. Man tycks ha gått in för att varje föremål som förekom på bordet utom glas och bestick skulle vara gjort av porslin. Det är ett talande tecken på hur frälst man var av det nya materialet.

Dekoren upprepas i strikt uniformitet från pjäs till pjäs. Den är utförd i underglasyrblått och omfattar ett alltigenom västerländskt mönster av tidig rokokokaraktär. Bården är tämligen stram. Längs tallrikskanten löper ett rutmönstrat band och längs skråningen en bladkrans. Bägge avbryts på fyra ställen av tämligen tunga ornament omgivna av luftiga och naturalistiska kvistar. Rokokon är betydligt mera utpräglad i tallriksmitten som pryds av det grillska vapnet, rokokomässigt asymmetriskt och snedställt mot en bakgrund av luftiga bladverk och lätta molnmassor. Bild 3 och 4 återger delar ur denna servis.

Hur skall man datera denna servis? Det är naturligt att i första hand ta hänsyn till de rent tekniska faktorerna. Sakkunskapen framhåller att såväl de odekorerade partiernas ovanligt rena vit-het som den blå färgens nyansrikedom och klarhet borde hänföra servisen till kejsar K'ang Hsi (1662—1722) eller allra senast till Yung Chêngs (1723—1735) regering.¹ Med hänsyn till dekorens ställning i den svenska stilutvecklingen förefaller det förra förslaget helt uteslutet och knappast ens det senare acceptabelt. Gustaf Munthes studier i Christian Prechts mönsterritningar ställer emellertid saken i ett annat läge.² Han har där påvisat att mönstertecknaren Christian Precht redan 1735 var fullt à jour med den internationella stilutvecklingen, tio år innan Hårleman

¹ För denna upplysning och över huvud taget en givande diskussion om det ostindiska porslinet står förf. i tacksamhetsskuld till intendenten fil. lic. Bo Gyllensvärd.

² Gustaf Munthe, Christian Precht och hans mönsterritningar till porslin och silver, i Svensk Nyttokonst 1926.

och Rehn på allvar införde rokokon i det svenska konsthantverket. Detta ger oss anledning att jämföra grillservisen med Prechts porslinsritningar.

Både dessa och servisen ter sig i stilhänseende starkt avancerade vid jämförelsen med resterna av Rörstrands 1730-talsproduktion. Gemensamt för bägge är den oförmedlade sammanställningen av naturalistiska bladmotiv med helt abstrakta dekorer samt det flitiga begagnandet av det under 1730-talet moderna rutmönstret, som för övrigt hade kinesiskt ursprung. Men kompositionen är på ritningarna betydligt friare och mera upplöst än på grillservisen. Särskilt servisens bårdmönster saknar den elegans som kännetecknar ritningarna. Även käriformerna förefaller ålderdomligare i grillservisen än i Christian Prechts ritningar. Terrinerna och faten har den under senbarocken vanliga rektangulära planformen med avskurna hörn medan ritningarna återger elegant rundade terriner.

Servisens ställning i den kinesiska utvecklingen, dess beröringspunkter med Prechts ritningar samt övriga starkt avancerade stildrag gör det sålunda möjligt att förlagorna utförts i Sverige på 1730-talet och att upphovsmannen var Christian Precht. Märkligt nog kan denna servis därmed också vara den äldsta svenska vapenservisen av porslin, samtidigt som den förmodligen är den bäst bevarade av alla. Inga pjäser finns eljest såvitt man vet kvar av de serviser som utfördes efter Christian Prechts ritningar och över huvud taget är det osäkert om någon annan servis kan hänföras till 1730-talet.

Vem var beställaren till detta märkliga porslin? Det är naturligt att tankarna i första rummet går till Claes Grill. Allt sedan han 1728 vid 23 års ålder blev chef för firman Carlos och Claes Grill, hade han haft anledning att föra ståndsmässigt hus, trots att han icke gifte sig förrän 1737. Det visar sig också att just Claes Grill och Christian Precht stöder varandras kandidaturer som beställaren respektive konstnären bakom verket. Dottern Anna Johanna Grills dopskål, vilken är stämplad 1745, återgår nämligen med största sannolikhet på ritningar av Christian Precht.³

³ Jfr Bengt Bengtsson, Den grillska dopskålen, i Fataburen 1949.

Det vore naturligt om denna förnämliga beställning hade föregåtts av andra högtstående prov på Prechts konstnärskap. Den blå servisen kan vara ett. Märkligt nog finns ytterligare två arbeten, som stöder den prechtska teorin genom att uppvisa högst egenartade beröringspunkter både med varandra och med den blå servisen, bild 2 och 5.

Det ena är en praktfullt skulpterad och lackarbetad toalett-spegel med Claes och Anna Johanna Grills alliansvapen, som kan vara utförd vid tiden för deras bröllop. Skulpterade speglar var just en specialitet för Christian och Gustaf Precht, och denna kan mycket väl ha utgått från deras verkstad.

Det andra är en polykrom ostindisk servis med det grillska vapnet — alltså under alla omständigheter ett av objekten för vår undersökning. Därtill kommer att denna servis paradoxalt nog liknar spegeln i det närmaste så mycket som en servis kan likna en skulpterad spegelram. Vapnen överensstämmer i hög grad. Tranan är målad efter naturen vit och svart avtecknande sig mot en förgylld sköld. Som sköldprydnad förekommer både på spegeln och servisen samma hjälmtyp och samma praktfulla akantusverk i rött och guld.

Överensstämmelsen mellan spegelns och servsens vapen, som till stor del kan tillskrivas de heraldiska reglerna, är likväl av mindre betydelse än den fullständiga identiteten mellan delar av bårddekorerna på spegelramen och på tallrikskanterna. På bägge håll förekommer exakt samma nätmönster, liksom tecknat med samma fina tuschpenna. Det är i bägge fallen utfört i svart mot vit botten, vilket är en effekt som på tallriken snarast kontrasterar mot den övriga dekorens rika polykromi. Ännu märkligare ter sig överensstämmelsen om man betänker, att målaren i det ena fallet måste varit en västerlänning och i det andra en kines.

Det finns ytterligare ett viktigt indicium för Christian Prechts auktorskap, såväl till de två serviserna som till spegeln. Den polykroma servisen representerar uppenbarligen en vidareutveckling av den blå servsens mönster. Nätmönstret förekommer som bård redan på den blå ehuru i en grövre form. På bägge servisernas tallrikar avbryts det fyra gånger. De blå tallrikarnas fyra klumpiga och svårdefinierbara ornament har på de mångfärgade

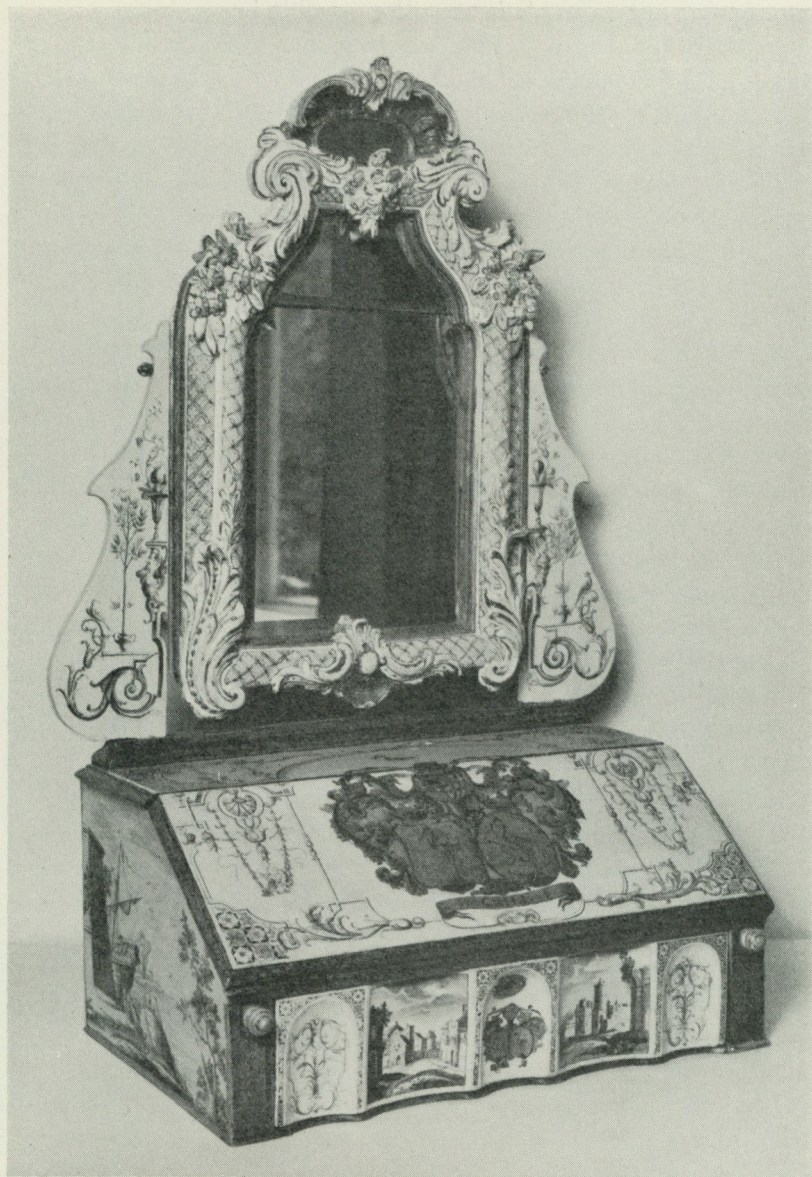

Bild 2. Toalettspegel, vars skrivklaff bär Claes och Anna Johanna Grills alliansvapen. Höjd 76 cm. Tillhör ryttmästare Th. Grill, Stockholm.

ersatts av fullt utvecklade rocailler i guld, brungult och rosa. Även från dessa utgår bladkvistar, som här konsekvent fått sin naturliga gröna färg. Skråningen pryds av en guldbård, som är elegantare än de äldre tallrikarnas tunga bladkrans. Går man till vapnen visar det sig att toalettspiegeln återigen intar en nyckelställning. Den polykroma servisen tycks ha hämtat den rokokomässigt skeva och snedställda skölden från sin blå föregångare men det rika akantusverket liksom färgställningen från spegeln. Den har till hälften rättat sig efter den konventionellare heraldik som spegeln representerar.

Vad själva färgställningen beträffar stämmer övergången från monokromi till polykromi väl med den allmänna utvecklingen. Kineserna hade visserligen redan under 1600-talet exporterat varor i "famille verte" med tämligen kraftiga färgeffekter, men den holländska och svenska fajansproduktionen dominerades ännu under 1730-talet av den koboltblå färgen. Det torde icke endast ha varit de tekniska svårigheterna att bemästra andra färger, som motiverade denna återhållsamhet. Därför var det också lika naturligt, att man under denna tid lät utföra de ostindiska beställningarna i blått som att man använde västerländska dekorer i stället för kinesiska. Under 40-talet blev de övriga tre starkeldsfärgernas finstämda nyanser i manganviolett, gult och grönt allt vanligare i den inhemska produktionen. Redan under Yung Chêng (1723—1735) uppnådde kineserna i famille rose en ny färgställning, som både var betydligt nyansrikare än den holländsk-svenska och mera finstämd än famille verte. Den stämde också bättre överens med den ytterligt färgkänsliga rokokosmaken och präglade snart beställningsvarorna. Denna utveckling är synnerligen belysande för det oftast ytterligt komplicerade förhållandet mellan västerländskt och kinesiskt i 1700-talets konsthantverk. Den erinrar om att man långt ifrån godtog allt som kom från Kina utan tvärtom valde och vrakade med den största urskiljning.

Claes Grills andra servis är en produkt av den nya kinesiska polykromin. En något precisare datering till perioden 1740—1765 ger rocaillerna, medan släktskapen med den blå servisen och med toalettspiegeln synes hänföra den till periodens början.

Det bör betonas att intet slutgiltigt bevis föreligger för att

Bild 3—5. Båda dessa serviser kan ha beställts omkring 1740 av Claes Grill att utföras med mönster ritade av Christian Precht. Huvudmassan av den blå servisen (överst och t. v.) tillhör direktör Claes Grill, Stockholm, den polykroma (t. h.) greve Sigge Cronstedt och hans arvingar.

Bild 6 och 7. Den rustika blå servisen (överst) och den polykroma (nederst) representerar den enklare ostindiska importvaran.

Bild 8. "De två tranornas servis" i blått är utan tvekan den elegantaste av släkten Grills alla serviser. Men så kan mönstret också vara ritat av Jean Eric Rehn, som på 1780-talet utförde flera uppdrag för Adolf Ulrik Grills räkning. Tranorna åsyftar denne jämte hans hustru Anna Johanna, född Grill. Tillhör fru Märta Grill, Godegård.

Bild 9. Per Isak Grills kaffe- och teservis kontrasterar i sin strama enkelhet mot de äldre servisernas rika dekorer. Den bör ha tillkommit omkring sekelskiftet 1800 och representerar sålunda en senare tidssmak. Tillhör fru Märta Grill, Godegård.

Christian Precht är upphovsmannen till vare sig de två serviserna, toaletspegeln eller den märkliga silverdopskålen. Men enbart slumpen kan knappast ha spunnit det komplicerade nät av indicier som förenar dem. Det tycks vara bindande. Christian Precht har alltid varit den minst kända av 1700-talets ledande mönstertecknare. Claes Grills förmodade beställningar i den prechtska boden vid Stora Nygatan i Stockholm synes ge en efterlängtd komplettering till våra kunskaper om hans verksamhet och arbetsmetoder.

Nästa servis i det grillska porslinets kronologi är blå. Den är utomordentligt grov i utförandet och kontrasterar starkt mot de föregående serviserna. Ett femtiotal tallrikar och fat finns bevarade. De är ovanligt kraftigt dimensionerade, ytorna är starkt kullriga och glasyren blåsig, bild 6. Godset saknar helt den vithet, som karakteriserade de äldre serviserna. Det är snarast ljusblått. Detta jämte dekorens orena och stundom mot violett skiftande färg hänför servisen till det billiga exportporslin, som producerades under Ch'ien Lung.

Dekoren uppvisar en fullt utvecklad rokoko. Kraftiga oregelbundna vågkammar rullar runt brättet, inneslutande det sedvanliga rutmönstret som uppträder i fyra variationer. I en av dessa, som närmast erinrar om fogarnas mönster på en tegelmur, förråder tecknaren ett suveränt oberoende av de gängse formelementens ursprungliga mening. I högsta grad okonventionell men desto mera uttrycksfull är den flaxande vapentranan i tallrikens mitt, som snarast påminner om en plockad kyckling. Det bästa bidraget till tidsbestämningen ger emellertid den vågiga och profilerade tallrikskanten. Den är ett tydligt lån från silvret, där den uppträder under 1740-talet för att något senare översättas även till tenn. Denna rustika kyckling i de övriga grillservisernas eleganta tranedans bör ha tillkommit under perioden 1750—1770.

Det grillska porslinet illustrerar ytterligare några viktiga faser i 1700-talets stilutveckling. Närmast följer en polykrom servis, av vilken endast ett tiotal pjäser finns bevarat. En starkt rokoko-skulptural terrin med tjockt gods och tunga, fasonerade fat, bild 7, kontrasterar våldsamt mot lätta och eleganta fat och senapsburkar. Men samma raffinerade dekor av strödda sommarblomster går igen på samtliga pjäser och förråder ovedersägligen att de

ursprungligen hört samman. Terriner med denna våldsamma formgivning producerades i Meissen redan på 1740-talet, där man omkring tio år senare även lanserade den karakteristiska blomsterdekoren. Servisens oenhetlighet beror sannolikt på att den representerar en lägre prisklass, där man fick nöja sig med enklare och mindre genomarbetade varor. Därpå tyder för övrigt också det stundom förekommande grillska G'et och det tämligen klumpiga vapnet, som korresponderar mindre väl med de spröda blomstren. Möjligen har initialen och vapnet kommit till först i Europa.

De naturalistiskt färgrika blomstren fick i Meissens omfattande produktion från 1760-talet delvis stryka på foten för blombuketter i enhetlig färghållning. Blått och rosa dominerade. Denna genre, som alltjämt lever kvar, blev snabbt modern och påverkade även de ostindiska varorna.

En kaffekopp och en kanna med rosa blombuketter och det sedvanliga gyllene grillvapnet är sannolikt tidiga exempel på arten i Sverige. De representerar hela återstoden av en kaffeservis. Det elegantaste exemplet är likväl Anna Johanna Grills teservis i blått, vars strama blomstergirlander antyder begynnande klassicistiska formideal, bild 10. Det är omöjligt att avgöra vem det vackra monogrammet åsyftar, eftersom icke mindre än tre nära anförvanter med namnet Anna Johanna Grill upplevde 1770-talet, då servisen kan ha tillkommit. Ett fullständigt identiskt monogram förekommer för övrigt på ett par toalettjusstakar av europeiskt porslin med blombuketter i rosa.

Den allra elegantaste av de stora grillserviserna är även den blå. Efter några decenniers polykromi fick den blå färgen en renässans under seklets senare del. Tallrikarna har vita brätten, raffinerat mönstrade med en ofärgad, skuren bladdekor under glasyren. Det är en teknik som kineserna drev till mästenskap redan under Sung-perioden (960—1279). Tallriksmitten omges av ett av dessa rullande bårdmönster, som senare i så hög grad kom att prägla den gustavianska tiden. Även i denna servis avbryts mönstret fyra gånger — här av groende lökar ur vilka blomsterstänglar spirar, utvecklande sig till symmetriska girlander, som inramar huvudmotivet. Vapenbilden på de tidigare serviserna har utbytts mot två naturalistiskt tecknade tranor, bild 8.

Bild 10. Inte mindre än tre nära anförvanter med namnet Anna Johanna Grill upplevde 1770-talet, då denna vackra teservis i blått kan ha kommit till. Det är därför tyvärr omöjligt att avgöra vem av dem som monogrammet AJG åsyftar. Tillhör fröken Ellen Thollander, Stockholm.

Enligt släkttraditionen åsyftar denna dubbling av den grillska tranan en legendarisk brödrafej. Förklaringen verkar onekligen långsökt. Det råder ingen klar fiendskap mellan tallrikens två tranor. Dessutom är det lätt att finna ett betydligt naturligare motiv för dubblingen än den dystra brödrafejden. Utgångspunkten för konstnären kan ha varit uppgiften att framställa ett alliansvapen. Den ovanliga lösningen i sin tur kan bero på att han velat undvika det konventionella alliansarrangemanget, som alltid är svårt att inkomponera på en rund tallrik.

Man kan tänka sig att konstnären börjat som mästaren till den rustika servisen med att ställa två heraldiskt korrekta tranor utan sköld direkt mot tallriksbotten. Ett sådant försök borde ha visat honom att dubblingen snarast skulle understryka både den kompositionella svårigheten och den heraldiska stelheten. Han har då i stället konsekvent gjort avkall på de heraldiska anspråken. Det har gällt att ersätta tranornas upprepade rörelseschema med samverkande rörelser.

För att nå detta mål har han valt en långt driven naturalism i

stället för den heraldiska stiliseringen. Medan den ena tranan intar den heraldiskt korrekta ställningen har han låtit den andra liksom för att undvika kollision flaxande böja sig åt sidan som om den vore i färd med att fånga en gräshoppa i flykten eller just förlorar fotfästet. Heraldiska hänsyn har emellertid tagits i största möjliga mån. Enligt reglerna för det grillska vapnet står bägge tranorna på tre stenar som dock här är stilenligt naturliga. Ät vänster balanseras den hotade asymmetrin i någon mån av en blomsterstängel.

Resultatet innebär icke endast en livfull gruppverkan utan också en förstärkning av grundmotivet — alliansen. Symboler och liknelser är två skilda verkningsmedel, som står till konstens förfogande. Det händer emellertid stundom, att en liknelse kan illustrera en företeelse på ett konkretare sätt än en symbol. Moder Svea, det svenska lejonet och riksvapnet ersattes av denna anledning delvis under det andra världskriget av den populära igelkotten. Medvetet eller intuitivt rättade sig vår konstnär efter denna regel. Han försköt tyngdpunkten från den tämligen tomma heraldiska symbolen till den innehållsmättade bilden av två äkta makar som sida vid sida strävar för brödfödan. Av heraldiken bevarade han blott tillräckligt mycket för att det skulle förbli fullt klart för envar att bägge makarna hette Grill.

Sällan kan osignerade hantverksprodukter från gångna tider med hundra procentig säkerhet tillskrivas bestämda konstnärer. Trots att de äldsta grillserviserna blott innehåller allmänna mönsterelement, har de kunnat attribueras till Christian Precht främst därför att han under 1730-talet — såvitt man vet — var ensam i Sverige om den formvärld som de representerar. En motsvarande möjlighet föreligger icke i detta fall. Men i gengäld är de två tranornas servis desto mera personligt färgad. Blott från den sidan kan problemet angripas.

Vem var med andra ord under 1700-talets senare hälft mäktig den geniala invention — för att använda tidens eget uttryck — som ligger i förskjutningen från symbol till bild? Därtill kommer det raffinerade utförandet, vars verkan icke minst beror på samstämmigheten mellan det egenartade figurmotivet och tallrikens övriga mönsterelement.

De två tranorna erinrar icke obetydligt om Rörstrands berömda mönster från 1750-talet, den döda fågeln under parasollet, som tillskrivits Jean Eric Rehn. Där förekommer just den av Watteau lanserade men i Sverige rätt sparsamt praktiserade föreningen av sentimentala genrebilder med rent dekorativa formelement. Trots att tallrikens symmetriskt draperade blomstergirlander måste betecknas som allmängods, ingående i tidens mönsterförråd, är det dock skäl att erinra om att Rehn redan på 1750-talet använde dem i Lovisa Ulrikas audiensrum på Stockholms slott.

Det finns emellertid ett indicium, som väger betydligt tyngre än svårvärderbara likheter. Adolf Ulrik Grill (1752—1797) lät 1785 uppföra två byggnader på Söderfors för sin samling uppstoppade djur. "Fogelhuset" byggdes efter ritningar av Jean Eric Rehn. Samlingen omfattade bl. a. en trana uppstoppad enligt grillvapnets regler. Dessutom placerade arkitekten två tranor i beständigt material framför ingångens dörrposter. Dessa originella variationer på tranmotivets kan uppenbarligen ha stimulerat Rehn att pröva en liknande lösning, om han vid samma tid även fick en servisbeställning.

Även beställarens person motiverade i hög grad denna ovanliga lösning av uppgiften. Adolf Ulrik Grill, som var son till Claes och Anna Johanna (I) och gift med sin kusin Anna Johanna (III), var Linnés vän och en stor naturvetenskaplig samlare och mecenat. Hans av samtiden högt beundrade samlingar, som hopbragts genom Ostindiska kompaniets förmedling, donerades 1828 av arvingarna till Vetenskapsakademien. För en man med dessa intressen, som råkade ha en vacker fågel i sitt vapen, bör det ha legat nära till hands att föredra den ornitologiskt korrekta vapenbilden framför den heraldiskt stilerade.

Grillarnas märkligaste vapenservis är emellertid värd att ses även i ett vidare perspektiv. Ehuru enligt traditionen utrustade med förnämligare anor än någon svensk släkt hade medlemmarna redan långt före invandringen i Sverige brutit med sitt aristokratiska förflutna och skapat sig en ny ställning i den holländska borgarrepubliken. Som en konsekvens härav avstod de från att söka introduktion på det svenska riddarhuset men uppnådde dock utan dess stöd en än mera glansfull position i det svenska samhället.

Ur denna synvinkel ter sig de två tranornas servis som ett utomordentligt exempel på den traditionsrika släktheraldikens sunda förvisnande i den stund då den förlorat sitt forna underlag. För Claes Grill, som uppnått sin maktställning trots bristen på svenskt adelskap spelade väl den gamla symbolen ännu sin roll. Men för Adolf Ulrik, som frivilligt dragit sig tillbaka till ett stilla liv på landet som brukspatron och oberoende privatlörd, bör den knappast ha haft en allvarligare innebörd än ett exlibris har för en modern människa. När han lät Rehn genomföra sin spirituella travestering på det traditionella alliansmotivet, kan man tolka detta som ett uttryck för hans frigörelse. Därför vore det också svårt att finna en bättre slutvinjett för en framställning av släktheraldikens historia illustrerande dess upplösning än en tallrik ur Adolf Ulriks och Anna Johanna Grills servis.

Nästa grillska servis är symptomatiskt nog en monogramservis. Redan från den gustavianska erans begynnelse blev monogrammen allt vanligare. Det är dock mindre troligt att detta hängde samman med den gamla feodalismens begynnande tillbakagång. Till Gustav III:s inkonsekvenser hörde ju adelsfientlighet men anromantik. Framför allt var han dock en estet, som själv både på serviser och i andra sammanhang föredrog monogram eller texter i stram antikva och mera sällan gynnade det dekorativa lilla riksvapnet. Det kungliga föredömet, oupplösligt förenat med den allmänna stilutvecklingen, var sannolikt avgörande för denna strömkantring till monogrammets fördel.

Den åttonde och yngsta grillservisen torde ha tillkommit vid tiden kring sekelskiftet. Gräddkannorna och en hög vinkanna förråda redan den gryende empiren. Koppar och fat bär en guldkantad blå rand kring kanten och det konstrikt flätade monogrammet PIG i guld på sidan, bild 9. Det åsyftar brukspatronen på Garphyttan Per Isak Grill (1772—1842), som sannolikt var en av Ostindiska kompaniets längst kvarlevande intressenter.

Trots rikedomerna i det bevarade beståndet av Grillarnas ostindiska vapenserviser är det givetvis icke uteslutet att deras antal en gång kan ha varit ännu större. När endast spridda rester finns bevarade av några bland dessa serviser måste man även räkna med möjligheten att andra kan ha förintats spårlöst. Trots allt

Bild 11. På Godegård bevaras alltiämt bland övriga minnen från Grillarnas ostindiska handel en servis med ett av de vanliga landskapsmönstren i blått. Säkertligen har dessa icke vapenornerade serviser skingrats i mycket större utsträckning än vapenporslinet. Förmodligen dominerade de dock en gång Grillarnas porslinskök — trots deras rikedom på vapenserviser. Tillhör fru Märta Grill, Godegård.

ger kvarlevorna sålunda under alla omständigheter en oklar bild av den ursprungliga glansen.

Därtill kommer att vapenserviserna en gång bör ha sekunderats av en lång rad ostindiska "standardserviser" i blått och "familie rose". Mänskligt att döma bör dessa billigare varor t. o. m. ha förekommit i ännu större kvantiteter än de vapenornerade. Medan vapenservisernas anknytning till familjen ständigt förblir lika uppenbar, bör de andra servisernas ursprung oftast snabbt nog ha fallit i glömska sedan de lämnat släktens ägo. De har drunknat i den stora massan av anonymt porslin, om vilket man ofta icke ens vet om det härrör från den svenska 1700-talsimporten eller införts i landet i modern tid på grund av sitt antikvärde.

Men tre av Grillarnas icke vapenornerade serviser kan alltiämt

beläggas, vilket tyder på att den ursprungliga siffran varit mångdubbelt större. En intressant mellanställning mellan vapenserviserna och det mera ordinära importgodset intar några pjäser ur en servis från Bona i Östergötland, som en gång var i släkten Grills ägo. Den bär ett kinesiskt landskapsmönster befolkat med två tranor. Tranan är ganska vanlig i den ostindiska porslinsfaunan och dessa fåglar spelar uppenbarligen icke en tillräckligt framträdande roll i kompositionen för att mönstertecknaren skall kunna ha haft en heraldisk avsikt. Det bör snarare ha varit köparen som föredrog detta mönster framför andra därför att tranorna stämde så bra överens med hans vapenbild och som sålunda upphöjde dem till heraldisk rang. På Godegård förvaras än i dag ett 50-tal delar ur en servis med ett av de vanligaste landskapsmönstren, bild 11. Intet tyder på att den är yngre på platsen än de övriga ostindiska skatterna. När grannbruket Mariestad 1888 gick ur släktens ägo köptes därifrån en ostindisk servis för hovets räkning. Den är med största sannolikhet identisk med en servis i sen "famille rose" som alltjämt förvaras på Stockholms slott. Denna omfattar över 800 pjäser och skulle med andra ord vara den största av släktens serviser. Därmed synes den också ge en antydning om den roll det icke vapenförsedda godset kan ha spelat i de ursprungliga bestånden.

Slutligen bör även en dagboksnotis citeras, som ger en utomordentlig komplettering till bilden av Grillarnas porslinsrikedom. Den härstammar från den redan av Gustaf Upmark d. y. observerade Filip Bernhard Hebbes dagbok från en resa till Dannemorbruken i juli 1781. Om parken på Österby berättar han att "sönderslaget porcellaine af tallrikar, fat, skålar i blå, röda och hvita bitar, som varit mycket vackre nu ligga på alla gångar i trädgården". Dessa porslinsskärvor var uppenbarligen reminiscenser av barockens mode att blanda kiselstenar i trädgårdsgångarnas grus. Denna sed har ju också levt kvar in i modern tid. Men ofta torde det varken förr eller senare ha förekommit att kvartsen bytts ut mot ostindiskt porslin. Johan Abraham Grills och Henrik Wilhelm Peills förenade porslinskök tycks dock ha erbjudit tillräckligt underlag för en sådan lyx. Den senare var ju gift med Claes Grills dotter Anna Johanna.

Det ostindiska porslinet har länge varit ett populärt samlarobjekt. Den största samlingen hopbragtes av Nordiska museets store donator Hjalmar Wicander och skänktes av honom till Riddarhuset. Konstforskningen har ägnat vapenporslinet betydligt mindre uppmärksamhet än samlarna. Den har varit mera inriktad på den inhemska fajansproduktionen av skäl som delvis är mycket naturliga. Man får dock icke glömma att vapenporslinet tillhör den svenska konsthistorien, fastän det producerats på andra sidan jordklotet. Dekorerna ritades merendels av svenska eller andra europeiska konstnärer, och i varje fall godkändes de av de svenska beställarna. Av det senare skälet bör man icke heller utesluta de serviser som har en rent kinesisk bårddekor. Även de återspeglar den svenska 1700-talssmaken.

De tre största grillservisernas värde för forskningen beror dels på deras omfattning, som gör det möjligt att uppskatta de ursprungliga bestånden, och dels på att de kan tillskrivas bestämda konstnärer. Sannolikheten för att de ritats av tidens främsta mönstertecknare fäster uppmärksamheten på konkurrensen mellan de ostindiska "ähta" och de inhemska "öakta" varorna — mellan Ostindiska kompaniet å ena sidan samt Rörstrand och Marieberg å den andra. Christian Precht och Jean Eric Rehn tycks ha arbetat för bägge parter.

Förmodligen var deras produktion i fajans och porslin omfattande, men bristen på fasta hållpunkter försvårar i hög grad ytterligare attributioner. Beställarna är sällan kända. Helt säkert reproducerades också de ledande konstnärernas mönster ofta av enklare förmågor.

Tack vare vapnen är det emellertid lätt att avgöra vilka släkter beställarna tillhörde. En jämförelse mellan förteckningen på bevarade servisdelar och ättartavlorna visar, att de förra knappast representerar den absoluta eliten på 1700-talets riddarhus. Seden att beställa vapenporslin torde med andra ord ha varit mycket utbredd. De ursprungliga serviserna var måhända mångdubbelt flera än de ca 300 av vilka spillror finns bevarade. Detta antagande motsägs på intet sätt av de enorma porslinskvantiteter, som redovisas i Ostindiska kompaniets ofullständigt bevarade arkivalier.

Enligt en rikhaltig traditionsflora fick den inhemska industrin under 1800-talet en i bokstavlig bemärkelse förkrossande revansch. Då lär de gamla serviserna i slottens och herrgårdarnas förnäma porslinskök snabbt ha degraderats till "pigporcelain". På 1860-talet lät enligt uppgift en landshövdingen t. o. m. sina bångstyriga söner "leva ut" sina destruktiva drifter genom porslinskrossning på residensets vind. Ämnet vore utan tvekan värt systematiska traditionsuppteckningar. Sanna eller osanna är dessa historier i varje fall betecknande för tiden. Av de gångna seklen saknade 1800-talet kanske i särskilt hög grad sinne för 1700-talet. Man bör dock komma ihåg, att tidens ofta påtalade pietetslöshet var en effekt av dess progressiva intresse för allt nytt, vilket för övrigt grundlades just under 1700-talet. Sverige hade äntligen fått en porslinsindustri, som stod sig väl i konkurrensen med den utländska.

Det var den intresserade forskaren i släkten Grills historia, kammarrättsrådet Karl Anskarswärd, som tidigast föreslog, att en undersökning av de grillska serviserna skulle göras. Han ställde generöst sina egna anteckningar till förfogande och han har städse bistått med råd och dåd när det gällt att uppsåra de gamla serviserna bland ättlingarnas månghövdade skara. Nordiska museet är kammarrättsrådet Anskarswärd tack skyldigt för hans värdefulla initiativ och för hans bistånd.